

Prilog proučavanju rane metalurgije u centralnoj Bosni

Zilka Kujundžić-Vejzagić
Sarajevo

Najnovija arheološka istraživanja u srednjem Podunavlju, zapadnoj Srbiji i centralnoj Bosni dala su jasniju sliku o njihovim međusobnim vezama i utjecajima u mlađem neolitu i kulturama ranog eneolita. Uočavajući veze ova tri regiona za nas prvenstveno ima značaj „podrinjska varijanta“ vinčanske kulture i njen odnos prema butmirskoj kulturi. Šire razmatranje njihovih vremenskih i hronoloških veza ukazuje na rane kontakte i vrlo intenzivne veze u kasnim fazama mlađeg neolita. Rezultati istraživanja u centralnoj Bosni od izuzetnog su značaja za problematiku ovih epoha, jer se radi o području dodirivanja i razgraničenja balkanskih i jadranskih kulturnih utjecaja. Kad govorimo o ovim vezama, posebno nam se postavlja problem rane metalizacije u razvijenom neolitu. Poznato nam je već više desetljeća da se u vinčanskim naseljima Tuzlanskog bazena samostalno obrađivao bakar¹, dok u okviru butmirske kulturne grupe, sve do nedavno, nismo imali sličnih podataka. S pravom smo se pitali kako je moguće da nosioci vinčanske kulturne grupe dugi niz stoljeća, gotovo više od hiljadu godina, razmjenjuju keramičke lonce s neolitskim stanovnicima centralne Bosne, a da im pri tome nisu nikad otkrili svoje vještine eksploatacije bakra?

Dodiri, razmjena materijalnih dobara, a svakako i ideja, tehničkih i kulturnih dostignuća jedno je od trajnih obilježja ovog vremena. Jasno je da mlađe neolitske populacije Balkana žive u vrijeme poznavanja i upotrebe bakra i zlata, ne samo na Bliskom istoku i istočnom Mediteranu već i u većim dijelovima jugoistočne Evrope, pa je bilo logično pretpostaviti da vinčanska civilizacija poznaje metalurgiju bakra od samog svog nastanka. Ta saznanja je mogla prenositi drugim kulturnim grupama s kojima dolazi u kontakt ili čak, u potrazi za ležištima bakarnih ruda, vrši postepenu invaziju drugih kulturnih regiona².

¹ Čović 1961, 128.

² Čović 1999, 58-59.

O odnosima vinčanske i butmirske kulture već se godinama raspravlja u naučnoj literaturi³. O pravcima prodiranja vinčanske kulture od sjeveroistočne Bosne prema jugu imamo već dosta jasne spoznaje na osnovu iskopavanja A. Benca⁴ i studijskog rada S. Perića⁵. Dok A. Benac intenzivne kontakte sa vinčanskom kulturom definira tek u trećoj fazi butmirske kulture, S. Perić na osnovu najnovijih istraživanja na širem području Balkana smatra da se već formiranje butmirske kulture može dovesti u vezu sa ranom fazom vinčanske kulture, odnosno sa prodorom mlađeg balkansko-anadoljskog kompleksa.

Drugi važan događaj u prahistoriji naših prostora vezan je za prodiranje ranih eneolitskih kulturnih grupa i njihov utjecaj na ekonomsko-društvene promjene starih neolitskih zajednica naseljenih u centralnoj Bosni. Dolazak novih etničkih grupa na prostore Bosne i Hercegovine dobro je dokumentovan istraživanjima u djelovima sjeverne Bosne, južno od Save i oko donjih tokova Une, Vrbasa i Bosne te istočno u Gornjoj Tuzli⁶. Ovdje se najprije širi lasinjska kulturna grupa, kao preteča budućih invazivnih pokreta. Prvi udari nastaju brzim prodorom nosilaca badenske i kostolačke kulture, a nešto kasnije slijedi i prodor vučedolskih grupa. Ovi historijski događaji odigrali su se u više uzastopnih talasa. Iscrpno kartografsko prostiranje eneolitskih kulturnih grupa na prostorima Bosne dao je A. Benac⁷ na osnovu dokumenata koj su prikupljeni na arheološkim istraživanjima, uglavnom do sedamdesetih godina prošlog stoljeća.

Po mišljenju stručnjaka, stečenom na osnovu, ipak, nepotpune dokumentacije, nove etničke grupe uništavaju neolitska naselja u istočnoj i centralnoj Bosni. Njihovi utjecaji sežu i dalje prema jugu Bosne (Varvara kod Prozora)⁸, te ovi tokovi zahvataju i Hercegovinu, gdje označavaju i kraj hvarsko-lisičićke kulture⁹.

Bez obzira na mišljenje o rušilačkom karakteru prodora badenske i kostolačke kulture ostaje otvoreno pitanje stvarnog odnosa butmirske kulture s tim ranim i potpuno novim eneolitskim etnosom. Prije svega, nameće se pitanje mogućnosti izdvajanja posebne butmirske postneolitske faze, koja bi bila obilježena organiziranjem života na potpuno drugačijim osnovama, koje donosi novo, prvenstveno stočarsko stanovništvo, zaniteresirano za ležišta bakarnih minerala. Istina, tu po S. Dimitrijeviću treba izdvojiti badensku

³ Garašanin 1947, 1-11; Grbić 1956, 237-245; Srejšević 1967, 1-10.

⁴ Benac 1959, 55-65; 1971, 149-151.

⁵ Perić 1995, 81-88.

⁶ Benac 1956, 146-166; 1962, 21-40; Čović 1961, 94-128.

⁷ Benac 1979, 15-36.

⁸ Benac 1964; Čović 1978, 5-175; 1983, 103-113 (PJZ IV); Benac 1983, 37-46.

⁹ Petrić 1978, 28-29; vidi cit. 48 i 49. U izučavanju eneolitika Dalmacije N. Petrić upozorava na prodor vinčanske kulturne grupe i njen utjecaj na formiranje nakovanjske kulture; Marijanović 1981, 49-52; 2000, 160-163, 184-185; B. Marjanović nasuprot starijem mišljenju na osnovu dugogodišnjih istraživanja u Hercegovini iznosi svoje stavove da se hvarsko-lisičićka kultura razvija i tokom ranog eneolitika i da je njena populacija nosilac tog razvoja.

kulturnu grupu, koja je po njegovom tumačenju bila klasična poljoprivredna kultura. Ona nastavlja isti život koji je postojao u supstratnim osnovama. Na čitavom prostoru njenog fizičkog prisustva jasno je uočljiva koncentracija naselja uz riječne tokove¹⁰, što je jedna od karakteristika i neolitskih kultura.

Šta se tačno dešavalo u vrijeme badenske i kostolačke kulture u broditim predjelima Bosne, gdje nam je poznato samo manje jednoslojno kostolačko naselje u Obrima II kod Kaknja, i nekoliko fragmenata badenske i kostolačke keramike u Alihodžama kod Travnika¹¹ i na Debelom brdu. O njihovoj metalurškoj djelatnosti gotovo ništa nam nije poznato. Tek pojavom nosilaca vučedolske kulture u ovim krajevima možemo govoriti o preradi bakra i livenju predmeta u kalupima. I za to eneolitsko razdoblje nemamo naročito dobre arheološke dokumente, ali ovaj vid djelatnosti vučedolskih naseljenika u centralnoj Bosni bolje je osvijetljen zahvaljujući novijim multidisciplinarnim istraživanjima u Evropi¹².

U ovim našim razmišljanjima vratit ćemo se na glavno pitanje za koje tražimo odgovor. To je pitanje poznavanja metalurgije bakra u butmirskoj kulturi.

Nova arheološka istraživanja u jugoistočnoj Evropi, a posebno u Srbiji na području prostiranja vinčanske grupe, pokazala su da se klasični „sistem tri perioda“ u hronologiji prahistorijskog doba može prihvatiti samo uslovno, jer je u kulturno-historijskom smislu prevaziđen¹³. Izuzetan značaj ovdje ima istraživanje prahistorijskog naselja Belevode u istočnoj Srbiji, koje je formirano u početku vinčanske civilizacije i trajalo sve do kraja gradačačke faze. Na ovom lokalitetu prikupljen je ogroman broj dokumenata koji dokazuju da je vinčanska civilizacija poznavala metalurgiju bakra od samog svog nastanka¹⁴. S tim u vezi, upoređujući teritorije lokalnih varijanti vinčanske kulture s metalogenskim zonama na balkansko-karpatskom prostoru, uočeno je njihovo hronološko preklapanje. Na međunarodnom skupu u Tuzli 2007. godine D. Jačanović u svom referatu „Istočnobosanska ili podrinska varijanta vinčanske kulture“ navodi: “U slivu rijeke Drine locirana je drinska metalogenska zona, sa nizom ležišta karbonatskih ruda bakra na obje njene obale. Granica istočnobosanske varijante vinčanske kulture postavljena je na Drini. Upoređivajući arheološki materijal iz istočne Bosne sa materijalom iz zapadne Srbije, ne uočavaju se neke bitne razlike. S toga smatramo da ovu regionalnu varijantu treba preimenovati u podrinsku varijantu vinčanske kulture koja je rasprostranjena u celom Podrinju, sa obe strane reke Drine“¹⁵.

Opširnijom uvodu u ovom tekstu namjera je bila da se pokuša prezentirati jedno realnije stanje današnjih mogućnosti pri interpretaciji odnosa butmirske i podrinske varijante vinčanske kulture kao nosioca rane metalur-

¹⁰ Dimitrijević 1979, PJZ IV, 193-234.

¹¹ Benac 1950, 5-44; 1971, 138; Benac 1979, 16.

¹² Čović 1976, 105-115.

¹³ Garašanin 1991, 5-22.

¹⁴ Šljivar i dr. 2006, 251-266.

¹⁵ Jačanović 2009, 25-35; Escedy 1990, 209-231.

gije, te na osnovu najnovijih istraživanja, hronološki položaj kasnog neolita centralne Bosne u odnosu na ranoeneolitske kulturne grupe.

Prije nego što pređemo na definiranje fizionomije nekih razdoblja egzistencije butmirske kulture, posebno njenog posljednjeg stupnja, dat ćemo nekoliko važnih podataka o nalazištima ruda zlata, bakra i žive, koja su zasigurno imala veliki značaj za pojavu rane metalurgije u centralnoj Bosni, odnosno, za početak postneolitske etape butmirske kulture.

Do sada je u Bosni i Hercegovini otkriveno više od deset vrsta zlatonosne rude. Nalazišta zlatonosne kvarcne žile, u kojima, pored kvarca i karbonata, ima i minerala bakra, koncentrirana su posebno u centralnoj i istočnoj Bosni (okolina Travnika, Kiseljaka, Busovače, Foče, Ustikoline i dr.). Ležišta piritne zlatonosne žile poznata su iz okoline Fojnice, Novog Travnika i na planini Vranici. Iz okoline Kreševa poznate su tetraedritne rude. Zlatonosni konglomerati nedavno su otkriveni u okolini Prače i Renovice. Okolina Vareša poznata je po zlatonosnim i srebronosnim baritima i kvarcno-halopiritnim rudama. Diluvijalno-aluvijalna ležišta zlata posebno su rasprostranjena u centralnom dijelu Bosne (planina Vranica, dolina rijeke Vrbasa, pa rijeke Lašve, Fojničke rijeke i Neretvice), dok se u istočnoj Bosni oko Srebrenice nalaze ležišta bogata mineralima antimona.

Na teritoriji Bosne i Hercegovine bakar se javlja na razne načine. Još u davna vremena bilo je na hiljade nalazišta, gdje su prahistorijski rudari mogli podmirivati svoje potrebe. Najinteresantnija pojava koja je mogla privući pažnju već neolitskih populacija jeste pojava takozvanog samorodnog bakra. U okolini Višegrada u naslagama zelenih serpentina nalaze se zrna i iglice samorodnog bakra. U hematitnim slojevima u okolini Vareša nalazi se samorodni bakar u formi listova. Ova područja poznata su i po drugim rudama bakra. Tu je registrirano više od 50 nalazišta. Bakar je vađen i u rubnim područjima Srebrenice, Foče i na području Majevice. Na više tih nalazišta, uz kuprit, malahit i azurit primjećen je i samorodni bakar.

Živa, koja je neophodna za preradu zlata, nalazi se u rudama tetraedrita i cinobarita. Okolina Kreševa posebno je bogata njihovim ležištima, ali brojni su i u srednjem Podrinju. Zapravo, manja nalazišta rasprostranjena su po cijeloj Bosni i Hercegovini¹⁶.

U posljednjoj deceniji, arheološkim istraživanjima neolitskih naselja u centralnoj Bosni prikupljeni su brojni dokumenti koji su nam dali osnove za jedan posve drugačiji pristup u razumijevanju društveno-ekonomskih i kulturnih procesa kasnog neolita ovih prostora.

U periodu od 1998. do 2002. godine, u više kampanja, vršena su sondažna istraživanja poznatog neolitskog naselja Butmir kod Sarajeva. Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa, Sarajevo u saradnji sa Zemaljskim muzejem Bosne i Hercegovine vršio je nadzor radova na izgradnji trase novog puta Ilidža-Hrasnica. Arheološkim istraživanjima rukovodila je autorica ovog teksta. Građevinski radovi obuhvatali su sjeve-

¹⁶ Ramović 1999, 9-18.

roistočno rubno područje neolitskog naselja Butmir, arheološkog spomenika tada nulte kategorije, a koji je danas obilježen kao nacionalni spomenik. Ti radovi djelimično su zahvatili i sredinu neolitskog tela koji je uglavnom istražen ranije. Prema jugu trasa puta je prelazila preko, još i danas, obradivih njiva.

Prvih zimskih dana 1999. godine na dijelu trase novog puta, s lijeve strane potoka Tilave, na oranicama poznatim pod imenom Bare, rovokopačem su otkriveni ostaci prahistorijskog naselja. Građevinski radovi su na tom dijelu zaustavljeni, a arheološka ekipa je u toku dvije sedmice izvršila zaštitno-sondažna istraživanja. Uslovi za rad su bili veoma teški zbog snijega i hladnoće (Sl. 1).

Sl. 1 *Pogled na centralni dio prostora neolitskog naselja Butmir istraživanog 1893-1896 (foto: T. Mijatović s lokaliteta Bare prilikom iskopavanja, januar 1999. godine)*

Pored arheoloških ostataka mladih prahistorijskih epoha, otkriveni su ostaci neolitskih zemunica, vanjska ognjišta i krupnim riječnim oblucima popločane ulice, između građevinskih objekata. Moramo naglasiti da su arheološki ostaci bili znatno devastirani mašinskim radovima na trasi, pa je zbog toga, vjerovatno, pokretni arheološki materijal bio slabo zastupljen, ali tome je mogla doprinijeti i prevelika vlažnost terena. Nalazi keramike uglavnom su pripadali loncima grube izrade, a nekoliko crnopoliranih fragmenata fine keramike asociraju na pripadnost kasnoj fazi kakanjske ili početnoj fazi butmirske kulture.

Sl. 2 Presjek neolitske zemunice u kojoj su otkrivene bakrene perle. Iskopavanja na lokalitetu Bare 1999. godine. (foto: T. Mijatović)

Na dnu jame jedne zemunice (Sl. 2) koju smo uspjeli dokumentovati samo u profilu, otkrivene su u sloju gari sitne „perle“ bakra. Pokušali smo ih izolovati iz gari i ostataka nagorjelog drveta, ali sve su se raspale pri dodiru i od njih je ostala samo intenzivno zelena boja zemlje. U toj istoj zemunici nađena je neolitska keramika.

Novo arheološko nalazište leži na pleistocenskoj terasi nadmorske visine 499,5 m. Dakle, isto kao i neolitski tel Butmir od kog je udaljeno nešto više od 300 metara.

Nekih desetak metara južnije od sondažnih istraživanja, u pravcu korita rijeke Željeznice, mašinom su otkrivena tri polukružna rova s tragovima palisada. Nažalost, i ovi objekti su bili znatno oštećeni. Ostale su samo sačuvane osnove rovova, a u profilima se mogla vidjeti njihova prvobitna dubina. Između rovova protezao se slobodan prostor u širini oko 9 m. U neolitskom sloju u profilima nađeno je nekoliko fragmenata grube keramike. Tu su samo zastupljeni lonci i cjediljke. Shodno položaju rovova, možemo zaključiti da su služili za zaštitu od poplava rijeke Željeznice, a palisade su mogle biti u funkciji obora za domaće životinje. Izgleda da smo na ovom iskopu naišli na periferiju već poznatog neolitskog naselja Butmir. Sam tel, ranije istražen, vjerovatno je bio centar naselja, a zaštitni rovovi ne samo da su štitali naselje već su zasigurno bili u funkciji zaštite i obradivih površina.

Otkriće zaštitnih rovova i bakarnih perli u neolitskoj zemunici bilo je dovoljno indikativno da se ponovo detaljno analiziraju svi arheološki dokumenti prikupljeni na ranijim istraživanjima na lokalitetu Butmir, i da se, u što skorije vrijeme, organizira multidisciplinarno istraživanje naselja butmirske kulturne grupe, odnosno kasni neolit centralne Bosne.

Reviziona kabinetska i terenska istraživanja Butmira dala su nekoliko potpuno novih i značajnih podataka, koji butmirsku kulturnu grupu mogu uvrstiti u hronološki red s drugim velikim neolitskim kulturama jugoistočne Evrope, a koje su već poznavale proizvodnju bakra.

Pokretni arheološki materijal sa starijih istraživanja pokazuje da je prisustvo vinčanske kulturne grupe u Butmiru mnogo intenzivnije nego što se o tome uobičajeno misli, i da su se te dvije kulture susrele već u svojim ranima fazama. Tu su, prije svega, brojni fragmenti keramike (Tab. 1, 1-8) i figuralna plastika (Tab. 2, 1-5, figurina sa Sl. 6 nađena je na Fortici sjeverno od Sarajeva) sa sumarnom predstavom lica i rukama u obliku patrljaka. Ovdje prezentiramo samo jedan mali broj primjera bez statističkih podataka, koji dokumentuju vezu ovih kultura kroz čitavo trajanje života u neolitskom naselju Butmir.

Poseban značaj imaju posude malih dimenzija, debelih stijenki i grube izrade (Tab. 3, 1-2; 4-5) te jedan fragment kalupa od sitnozrnog pješčara (Tab. 3, 3). Neosporno je da ovi predmeti stoje u direktnoj vezi sa livenjem metala, najvjerovatnije bakra, i to u samom naselju Butmir.

Mnogo godina nakon prvih iskopavanja na Butmiru, 1979. godine vršena su druga sistematsko-zaštitna istraživanja, na prostoru gdje je danas lociran Poljoprivredni institut za istraživanje i razvoj, u saradnji Zemaljskog muzeja i Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Sarajeva. Radovima je rukovodio B. Marijanović, ali rezultati istraživanja nisu nikada objavljeni. Da bi opservirali u svojim istraživanjima i ovaj rad, koristili smo terensku dokumentaciju pohranjenu u Zavodu i pokretni arheološki materijal iz zbirke Zemaljskog muzeja, pa ovdje možemo ukratko izložiti za nas najzanimljivije rezultate.

U prvom kulturnom sloju otkriveni su ostaci jednog nadzemnog objekta pravougaonog oblika, dimenzije 6x10 m. Pokretan arheološki materijal nije bio brojan i zastupljen je uglavnom keramikom grube fature. Iz te grupe keramike izdvojili smo fragmente ukrašene urezanim linijama (Tab. 4, 1-6) na isti način kao što je slučaj s tri fragmenta badenske kulture nađenih u Alihodžama kod Travnika¹⁷. Vrlo sličan način ukrašavanja keramičkog posuđa zastupljen je i u keramografiji neolitskog naselja Nebo kod Travnika, i to u prilično velikom broju¹⁸.

U slijedećem otkopu istog kulturnog sloja otkrivena je slabo očuvana podnica, ali s dobro očuvana tri ognjišta uz južnu ivicu. Zapravo, sačuvana je samo njihova substrukcija od kamena i šljunka (Sl. 3). Pokretni arheološki

¹⁷ Benac 1950, 5-44, Tab. 4, 1-3.

¹⁸ Benac 1952, Tab. 6, 3, 4a i 4b, 6; Tab. 7,3.

Sl. 3 *Ostaci podnice i tri ognjišta pravougaone nadzemne građevine. Iskopavanja na neolitskom lokalitetu Butmir 1979. godine. (foto: T. Mijatović)*

materijal se nije razlikovao od materijala u prethodnom otkopu, pa pretpostavljamo da osnova ovog objekta predstavlja stariju fazu onog otkrivenog u gornjem sloju. Ostala dva otkopna sloja dala su samo pokretni arheološki materijal bez ikakvih tragova građevinske djelatnosti. Fragmenti keramike vrlo su usitnjeni, ali na osnovu urezanih linearnih ukrasa, crnoglačane površine, profilacije i fature možemo je hronološki opredijeliti u fazu Butmir III, kad se već osjeća stagnacija u ornamentalnom stilu, ali i utjecaji vinčanske kulturne grupe (bikonične zdjele oštrije profilacije i zadebljalog oboda).

Revizionarna sondažna istraživanja izvršena su 2002. godine u okviru zajedničkog projekta Zemaljskog muzeja i Njemačkog arheološkog instituta¹⁹. Iako su ova istraživanja bila malog obima (otvoren je samo profil tela na kojem je precizno praćena vertikalna stratigrafija), pružila su jasniju sliku

¹⁹ Hofmann i drugi 2009, 138-154.

o starijem iskopanom, stratigrafski neodređenom materijalu, i prvi put smo dobili, na osnovu ^{14}C analize, jedan apsolutni datum starosti neolitskog naselja Butmir, a to je 4800. godina pr. n. e. koja se odnosi na život u fazi kulture Butmir II, odnosno u vrijeme njenog punog procvata. Analiza keramičkih ostataka pokazala je prisustvo vinčanske kulturne grupe u donjim slojevima faze Butmira III, a početak naseljavanja ovog prostora u fazi Butmir I.

I nakon ovog izlaganja, što se tiče definicije kasne faze butmirske kulture, i pored vrlo zanimljivih novih podataka, čitav problem je ostao još veoma složen, kako s teoretskog stanovišta, tako i sa analize arheoloških dokumenata.

Dugogodišnja, multidisciplinarna istraživanja u okviru projekta „Arheološka istraživanja naseljavanja centralne Bosne u kasnom neolitu“, koja se realizuju u saradnji bosanskohercegovačkih i njemačkih stručnjaka, dala su veoma kompleksnu sliku o višeslojnom neolitskom naselju Okolište kod Visokog i nekoliko novih podataka o ranoeneolitskim doseljenicima. Ovo naselje, po obimu veliko (jedno od najvećih tel-naselja u jugoistočnoj Evropi), izvanredno prezentira svu složenost razvoja butmirske kulture, i još zornije, nego što je to slučaj s ostalim do sada istraženim naseljima, pokazuje da se u centralnoj Bosni nije razvijala samo jedna regionalna kultura već jedna značajna neolitska civilizacija.

Sistematsko iskopavanje Okolišta potvrdilo je rezultate zaštitnih istraživanja Butmira. I ovo naselje, locirano na pleistocenoj terasi na lijevoj obali Bosne, bilo je zaštićeno s nekoliko rovova i palisada. Dobro očuvani ostaci kuća i drugih objekata pružili su bogatu dokumentaciju o organizaciji života unutar naselja i u samim kućama. Učešćem brojnih stručnjaka pomoćnih nauka, rekonstruirani su ekonomski potencijali za razvoj neolitske privrede u Visočkom bazenu. U gornjim slojevima naselja sporadično je nalazena keramika badenske kulture (urezani ornament i barbotin ukras na loncima grube fature, oštro kaneliranje i dinjasto narebreni trbuh kod fine keramike), što potvrđuje da se badenska etnička grupa širila dolinama rijeka duboko u unutrašnjost Bosne.

U kampanji 2008. godine terensko-istraživačkim radovima zahvaćena su i tri manja lokaliteta koja geografskim položajem pripadaju Visočkom bazenu, a nisu suviše udaljena od Okolišta.

Lokalitet Zagrebnice kod sela Donje Papratnice, smjestilo se uz lijevu obalu Bosne, nizvodno od Okolišta na 2 kilometra udaljenosti. Ovo arheološko nalazište od ranije je poznato kao neolitsko naselje kakanjske i butmirske kulture. U toku istraživanja, iznad bogatog butmirskog sloja s dobro očuvanim ostacima kuća, otkrivena su 4 spaljena groba. Kod jednog su spaljeni ostaci položeni u lonac grube fature i u donjem dijelu trbuha ukrašen barbotinom, kao što je to čest slučaj kod lonaca badenske kulture²⁰, a kod tri ostala groba spaljene kosti su direktno položene u jamu manjih dimenzija. Razdaljina između njih je bila samo nekoliko metara, i evidentno je da se nekropola

²⁰ Dimitrijević 1979, PJZ III, 193-234.

širi prema sjeverozapadu, jer je jedan grob, zapravo, otkriven u tom profilu našeg iskopa. Priloga u grobovima nije bilo. Lonac-urna je ukopan u spaljene ostatke butmirske kuće, pa možemo zaključiti da je naseljavanje ove nove populacije uslijedilo odmah po prestanku života u butmirskom naselju. Da su kulturni događaji približno tekli tako, to nam dokazuje i do 1 metar deo sloj kuluvijalnog nanosa, koji prekriva gotovo čitav ostatak naselja (veći dio naselja je uništen izgradnjom puteva Visoko-Zenica).

Nekih 100 metara sjevernije od našeg iskopa, na trasi novog autoputa, mašinom je otkrivena veća ovalna jama, ispunjena intenzivnom gari, u kojoj je nađeno nekoliko fragmenata keramike, ukrašenih geometrijskim poljima, izvedenim ubodima, s bijelom inkrustacijom, što je odlika kostolačke kulture već nama dobro poznate u sjevernoj Bosni²¹. Nađen je i veći broj kremenih od-bitaka i nekoliko retuširanih alatki. Dalja istraživanja ovog nalaza nisu bila moguća jer jama zalazi ispod ceste savremenog naselja Donja Papratnica.

Malo neolitsko naselje na uzvišenju Kundruci u selu Radovlje, smješteno na desnoj obali manje rijeke Radovljanke, pritoke Bosne (uvire u Bosnu na sjevernoj strani neolitskog naselja Okolište), dalo je nekoliko veoma zanimljivih podataka, prije svega o rudarenju njegovih stanovnika. Tu se u samom naselju, iz fluvijalnih naslaga, vadio gorski kristal, koji se skriva u formi kvarcnih većih oblutaka. Život se ovdje odvijao u vrlo kasnom neolitu, u vrijeme kada se možda već završio intenzivan život u Okolištu. Termin zakašnjeli neolit ovdje bi u potpunosti odgovarao. U keramici se osjeća izrazita stagnacija u sistemu ukrašavanja fine keramike, koja je slabo zastupljena u odnosu na grubu keramiku. Kvarcne naslage u obližnjim brdovitim predjelima što se pružaju prema Busovači imaju dosta bogate žile zlata, pa nije isključeno da je i to zanimalo neolitske stanovnike Kundruka, i možda su, zbog djelatnosti vezane za prikupljanje zlata, podigli ogromnu kuću, kakva do sada nije bila poznata i na neolitskim naseljima u Bosni.

Prahistorijsko nalazište Donje Moštre, u istoimenom selu, locirano na blagom uzvišenju uz lijevu obalu Bosne, uzvodno od Okolišta na udaljenosti manjoj od 1 kilometra, u literaturi je bilo registrovano kao neolitsko naselje s kraja kakanjske i početka butmirske kulturne grupe²². Naime, S. Perić je devedesetih godina prošlog stoljeća vršio manje sondažne zahvate na dijelu ovog terena uz potok koji se ulijeva u Bosnu, danas samo kad ima vode u kišnim periodima. Sistematsko-sondažnim iskopavanjima tokom kampanje 2008. godine, u centralnom dijelu uzvišenja otkriveno je višeslojno eneolitsko naselje. Na osnovu tipološke analize keramike, figuralne plastike, kalupa za livenje i jednog bakarnog šila, za sada možemo reći da antropogeni depoziti pripadaju vremenu od druge polovine 5. milenija pa do kraja 4000. godine pr. n. e. Nakon jednog kraćeg hijatusa isti prostor naseljavaju nosioci vučedolske kulture.

²¹ Benac 1962, 21-40.

²² Perić 1995, 26.

Za sada je ovo prvo slojevito naselje eneolitske epohe u centralnoj Bosni²³. Kalupi i šilo pripadaju sloju vučedolske kulture tako da ni ovdje, bar za sada, nemamo pouzdanih podataka o rudarskoj ili livačkoj djelatnosti u slojevima starijih eneolitskih kultura.

Paralele za materijal iz slojeva ranog eneolita možemo tražiti na nalazištima sjeveroistočne²⁴ i sjeverne Bosne²⁵, ali svakako još upečatljivije na naseljima badenske kulture u panonsko-podunavskom prostoru (badenski horizont u Vučedolu, Bapskoj i Sarvašu)²⁶. Fina kanelirana keramika ovdje je rijetko zastupljena. Dominiraju duboki urezi grubo izvedeni, gotovo žljebljeni. Detaljna analiza nalaza svakako će dati mnogo više pouzdanih podataka o fizionomiji kultura novih naseljenika u centralnoj Bosni.

Geomagnetskom prospekcijom, koja je prethodila sistematskim iskopavanjima u Donjim Moštama, otkriveni su ostaci jedne velike apsidalne kuće i drugi nadzemni objekti pravougaonog oblika, što ovaj lokalitet dovodi u hronološku vezu sa Vučedolom, Sarvašom i Gomolavom, gdje je dokumentovan tradicionalan, balkanski oblik bivstvovanja na jednom mjestu, u nadzemnim kućama građenim po već određenom kanonu. Kasnoneolitski supstrat butmirske kulture svakako je utjecao na ovaj način života, pored tradicije koje su nove populacije mogle donijeti sa sobom.

Dakle, u Visočkom bazenu, na jednom sasvim suženom prostoru uz lijevu obalu rijeke Bosne (Okolište i Donje Moštre) možemo pratiti život u kontinuitetu – badenska populacija ovdje zatiče visoku civilizaciju butmirske kulturne grupe, koja je sada poznata po dugoj tradiciji izvanrednih graditeljskih vještina, a od ranije kao kultura visokih duhovnih vrijednosti. Autohtono i novo stanovništvo jedni drugima se prilagođavaju, ne mijenjajući mnogo koncept života. Znatna promjena se osjeća samo u keramografiji, što ne iznenađuje s obzirom na to da su ovi proizvodi podložni nekoj vrsti mode u prahistorijsko doba. Svakako, ovom konstatacijom ne želimo potcijeniti kulturno-historijski značaj keramike, ali moramo imati u vidu da su podjele epoha neolita i eneolita na kulturne grupe samo na osnovu analize keramičkih proizvoda, danas vrlo diskutabilne.

Tek razvojem metalurgije, odnosno pojavom vučedolske kulturne grupe, i u centralnoj Bosni dolazi do ekonomsko-društvenih promjena, što je već ranije dokumentovano na gradinskim nalazištima (Debelo brdo, Fortica, Ilinjača, stari grad Visoki, Dobrinje, Alihodže) i naučno obrađeno²⁷. Ovdje je

²³ Prahistorijsko naselje Donje Moštre leži pod savremenim oranicama i većim dijelom je dobro očuvano. Dio naselja uz sam rub korita rijeke vjerovatno je urušen djelovanjem vode. I ovdje, kao i na Okolištu, imamo izuzetnu priliku za iskopavanja slojevitog, gotovo intaktnog, arheološkog lokaliteta od velikog značaja za našu nauku, pa svakako treba naći mogućnosti za organiziranje obimnijih sistematskih, multidisciplinarnih istraživanja.

²⁴ Petrović 1925, 137-140.

²⁵ Benac 1956, 146-166; 1962, 21-40; 1979, 15-36.

²⁶ Dimitrijević 1979, 193-234.

²⁷ Čović 1966, 9-17; 1976, 105-115; 1983, 103-113; Benac 1950, 5-44; 1963, 25-31; Dimitrijević 1979, 267-341; Marijanović 1992, 31-41.

riječ o kasnoj fazi vučedolske kulture (južnobosanski tip ili tip Debelo brdo), dok u Donjim Moštama možemo računati i s jednom starijom fazom ove kulturne grupe. Tipološka analiza keramike pokazuje jake srodnosti s lokalitetima na području Panonije. Ukrašavanje, u tehničkom smislu, uglavnom se nalazi u znaku urezivanja. Pored uobičajenih formi posuda pojavilo se i nekoliko markantnih oblika, kao što je predmet piramidalne forme, ukrašen urezanim trouglovima koji vjerovatno predstavlja postolje neke figurine ili svijećnjaka, a može biti i poklopac pikside, te jedan veoma bogato dekorisan sedlasti ili „kretsko-mikenski“ žrtvenik koji bi mogao pripadati ranoklasičnoj fazi vučedolske kulture. Figuralna plastika zastupljena je samo jednim primjerkom i, po formi i dekorativnim ornamentima na odjeći, može se hronološki vezati za slavonsko područje klasične faze vučedolske kulture, dok kalupi i bakarno šilo pokazuju odlike njene starije faze. Isto tako, izbor prostora za naseljavanje na uzvišenom priobalnom dijelu rijeke Bosne, formiranom antropogenim ostacima prethodnih kulturnih grupa, ukazuje na rano prisustvo vučedolske kulturne grupe u centralnoj Bosni.

Po svemu sudeći, eneolitske migracije samo su u prvim naletima imale rušilački karakter. O tome nam svjedoče, na kasnoneolitskom naselju Okolište, brojni ostaci kuća koje nisu uništene požarom, niti nekim drugim rušilačkim djelovanjem.

I dalje nam ostaje otvoreno pitanje da li je rana metalizacija zahvatila i centralnu Bosnu u vrijeme razvijene butmirske kulture ili bar na njenom samom kraju. Očigledno je da početak metalizacije nije tekao istim tempom na cijelom Balkanu, pa je još i danas teško odrediti hronološku granicu između neolita i eneolita u brojnim kulturnim regijama. Problem rane metalizacije u centralnoj Bosni treba posmatrati u kontekstu događanja u vinčanskoj kulturi, posebno u njenoj podrinjskoj varijanti.

Već više desetljeća vlada mišljenje da je vinčanska kultura u toku svog širenja iz Male Azije na balkansko-podunavsku oblast bila upoznata s osnovnim metalurškim procesima obrade i dobivanja bakra, što je i potvrđeno najnovijim istraživanjima u Srbiji²⁸. Prahistorijsko naselje Gornja Tuzla pripada podrinjskoj varijanti vinčanske kulture i najmanje od početka vinčansko-pločničke faze može se determinirati kao eneolitska²⁹. Kad je u pitanju tuzlansko područje istočne Bosne, danas već možemo, dublje u prošlost, pomjeriti granicu između neolita i eneolita. Naime, u ljeto prošle godine pri građevinskim radovima na Trgu Slobode u samom centru grada Tuzle, gdje je 1903. godine vršio zaštitna istraživanja V. Ćurčić³⁰, mašinom je otkopana veća sonda do dubine od oko 4,5 m³¹. U sjevernom profilu sonde moglo se vidjeti gusto naslojavanje stambenih horizonata. Iz svih horizonata prikupljen je ogroman broj fragmenata keramike, nekoliko kamenih sjekira i veći broj

²⁸ Šljivar i dr. 2006, 251-266.

²⁹ Čović 1961, 128.

³⁰ Ćurčić 1908, 77-90.

³¹ Ova istraživanja obavljao je Mirsad Bakalović iz Muzeja istočna Bosna, a ja sam bila pozvana samo na jedan dan zbog konsultacija.

kremenih artefakata i odbitaka. Iz keramičkog fundusa, u kome su najbrojnije zastupljene velike posude za ispljavanje vode, izdvojili smo i više fragmenata fine keramike iz najdonjih slojeva, koja se hronološki veže za vinčansko-tordošku fazu, unutar vinčanske kulturne grupe. Pored ovih nalaza bilo je nekoliko fragmenata dna manjih posuda s ostacima rastopljenog bakra. Na ovom terenu 1903. godine nađena je manja posuda s ostacima metala (Tab. 2, 6). Za nas je bilo još zanimljivije otkriće ogromne količine minerala azurita oko vatrišta, u mlađim i starijim kulturnim slojevima. Tako smo ovdje dobili dva veoma važna podatka: prvo, da je u Tuzli prahistorijsko naselje nastalo još u vinčansko-tordoškoj fazi, unutar vinčanske kulturne grupe, i drugo, da su stanovnici tog starijeg naselja poznavali metalurške procese dobijanja bakra. Već smo naprijed napomenuli da ležišta azurita ima na Ozrenu, a na području Majevice poznata su ležišta minerala malahita.

U selu Zupčići kod Goražda³², na gornjoj terasi desne obale Drine, na lokalitetu Lug otkriveno je manje prahistorijsko naselje, hronološki određeno u kraj vinčansko-tordoške faze u okviru vinčanske grupe U revizionoj analizi keramičkih ostataka, prikupljenih sa zaštitnih istraživanja, otkrivena je jedna manja posuda debelih zidova i grube izrade, vjerovatno dio pribora za livenje metala (Tab. 4, 7). To nas je navelo da sistematski rekognosciramo teren i pokušamo odrediti njegov prostorni obuhvat i mogućnosti za dalja istraživanja. Ustanovili smo da se naselje širi i na donju riječnu terasu, i to na prilično velikoj površini koja se danas koristi isključivo u agrarne svrhe. Po površini smo prikupili veći broj fragmenata keramike koja po fakturi i profilaciji pripada vinčansko-pločničkoj fazi. I među ovim materijalom bilo je fragmenata manjih posudica vrlo debelih stijenki.

Lokalitet Lug ima poseban značaj za rješenje našeg pitanja o pojavi rane metalurgije bakra u regiji prostiranja butmirske kulturne grupe, pa bi ovdje trebalo što prije poduzeti sistematska iskopavanja. Zahvaljujući otkriću ovog naselja za sada je određena krajnja granica prostiranja prema jugu podrinske varijante vinčanske kulture. U geografskom pogledu, Lug nije mnogo udaljen od neolitskog naselja Butmir. Prirodni putevi između ova dva naselja vrlo su povoljni za komunikaciju. Duž tih puteva (savremeni put Foča-Sarajevo preko Trnova) sporadično se nalaze predmeti neolitskih i eneolitskih kulturnih obilježja (Sl. 4) U selu Budnju nedaleko od Miljevine, sedamdesetih godina prošlog stoljeća otkriveno je prahistorijsko kultno mjesto u pećini Ledenjači³³, koje se sadržajima graviranih crteža može vezati za vinčansku i butmirsku kulturu, kao i za eneolitske kulture. Brojni simboli plodnosti ugravirani u stijene pećine zasigurno su imali veliki značaj za brojne populacije na širem području. Na ovakvom mjestu mogli su se, u određeno

³² Benac 1959, 55-65.

³³ Kajmaković 1976, 23-34; Čović 1978, 40-53; Basler 1980, 65-76; U članku autor iznosi podatke i o crtežima poznatim pod nazivom „Stijena pod pismom“, selo Žlijeb, sjeverno od Višegrada. I ovdje se neki crteži ugravirani na stijeni mogu dovesti u vezu sa eneolitskim i neolitskim kulturama, posebno svastike i sansvastike. Oba ova lokaliteta lično sam obilazila u više navrata i radila na dokumentaciji crteža.

Sl. 4 Kameni čekići, slučajni nalazi iz okoline Trnova- kasnoneolitsko doba ili epoha eneolita (foto: T. Mijatović)

doba godine, prikupljati prahistorijski ljudi i iz veoma udaljenih krajeva. Svakako, i ovo nalazište u budućim istraživanjima zaslužuje posebnu pažnju.

Umjesto zaključka samo još nekoliko napomena:

Podaci koji su ovdje izneseni ne pružaju još dovoljno argumenata u prilog teze da su nosioci butmirske kulturne grupe, makar i u veoma ograničenom obimu, poznavali osnovne procese metalurgije bakra. Ali svakako se vrijedi držati ove pretpostavke, jer bi se možda novim terenskim istraživanjima, na području istočne Bosne, posebno na već poznatim prahistorijskim naseljima u centralnoj Bosni (Okolište, Donje Moštre) i detaljnim rekognosciranjem terena između Gorazda i Sarajeva, moglo dokazati da je jedan od važnijih puteva prodora rane metalurgije u centralnu Bosnu bilo Podrinje. Ukratko, ne trebamo izgubiti iz vida mogućnost da su nosioci podrinjske varijante vinčanske kulture, za koju smo dokazali da je već u samom svom nastanku bila upoznata s procesima metalurgije bakra, prenijeli to svoje znanje u butmirski kulturni krug, odnosno na prostore centralne Bosne prije pojave klasičnih eneolitskih kultura³⁴.

³⁴ Značajnu i gotovo tradicionalnu ulogu imala je rijeka Drina, odnosno njena dolina, u širenju kulturnih utjecaja panonskog područja u unutrašnjost Balkana i u kasnijim

Summary

A Contribution for studies of the early Metallurgy of the Central Bosnia

This article is an attempt to prove, on the basis of objective assumptions that have been derived from the archaeological documents produced by revision and systematic research of late Neolithic and manifestation of early Eneolithic cultures in the central Bosnia, that the process of early metallization affected this area in the period of Butmir Culture.

We have to especially pay regard to the revision excavations of the Butmir site near Sarajevo. All our knowledge about the size of the site where the Neolithic settlement was stationed, chronologically defined relations with other related settlements and cultural groups, so that a relative and an absolute chronology, was based, for a long time, on the results of the archaeological excavations from 1893-1896. Revision analysis of those older data and results of the new excavations give us information that the inhabitants of Neolithic Butmir were familiar with the initial exploitation of copper. They could have received this knowledge from the holders of the Podrinje variant of Vinča culture. Life was organized in and around overhead houses after the classical phase of Butmir culture, which mainly characterized this site.

Directions of the influences or even the penetration of the Podrinje variant of Vinča culture as a holder of early copper metallurgy into the area of Central Bosnia are logical and relatively well documented.

The latest archaeological research in Visoko basin opened question of interpretation of settling of early eneolithic groups in Central Bosnia and their relation towards the autochthonous substrate of Butmir. In that context, excavations on the sites of Okolište, Donje Moštre and Zagrebnice have a great importance, especially because we expect much more information by future interdisciplinary researches.

Literatura

- Benac, A.* 1959, Dvije neolitske stanice kod Goražda. ČGT III, 1959, 55-65.
Benac, A. 1971, Obre II – Neolitsko haselje butmirske grupe na Gornjem polju. GZM, n. s. A.
Benac, A. 1956, Prahistorijska gradina Zecovi kod Prijedora. GZM n.s. A, XI, 1956, 146-166.
Benac, A. 1962, Pivnica kod Odžaka i neki problemi kostolačke kulture. GZM n. s. A, XVII, 1962, 21-40.

periodima prahistorije (badenska, badensko-kostolačka, vučedolska kultura itd); Garašanin 1973, 220-235; Zotović 1978, 43-51.

- Benac, A.* 1980, Eneolitsko doba u Bosni i Hercegovini. – neka nova razmatranja. GZM n. s. A, XXXIV, 1979 (1980), 15-36.
- Benac, A.* 1964, Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu. Sarajevo. Veselin Masleša, 1964.
- Benac, A.* 1950, Istraživanje prehistorijskih nalazišta u dolini Bile. GZM n. s. IV-V, 1949-1950, 5-44.
- Benac, A.* 1952, Prahistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture. Ljubljana, Univerzitet u Ljubljani, Arheološki seminar, 1952. (T. VI, 1, 4a i 4b; T. VII, 3)
- Benac, A.* 1963, Gradac Ilinjača kod Kotorca. Prilozi za izučavanje istorije Sarajeva I, 1963, 25-31.
- Benac, A.* 1983, La désintégration des cultures néolithiques et la formation des nouveaux groupes culturels dans les Balkans du nord-ouest, Godišnjak XXI/19, 37-46.
- Čović, B.* 1961, Rezultati sondiranja na praistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli, GZM n. s. A, 79-139.
- Čović, B.* 1999, Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni Hercegovini, Radovi sa simpozija Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do Početka XX vijeka, Zenica, 1999, 57-88.
- Čović, B.* 1978, Velika gradina u Varvari – I dio (Slojevi eneolita, ranog i srednjeg bronzanog doba. GZM n. s. A, XXXII, 1977 (1978), 5-175.
- Čović, B.* 1983, Eneolitski supstrat. PJZ IV, 1983, 103-113.
- Čović, B.* 1976, Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni. Godišnjak XIII; CBI, 1976, 105-115.
- Čović, B.* 1966 Novi podaci o praistorijskom naselju „Gradac“ kod Kotorca. Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva II, 1966, 9-17
- Čović, B.* 1978, Izvještaj o sondažnim iskopavanjima na ulazu u „Ledenjaču“, Elaborat „Gornje Podrinje u doba Kosača“, sv. V, Sarajevo, 1978, 40-53.
- Čurčić, V.* 1908, Prilozi poznavanju prahistorijskog rudarstva i talioničarstva brončanog doba u Bosni i Hercegovini, GZM XX, 1908, 77-90.
- Dimitrijević, S.* 1979 Badenska kultura, u: PJZ, 193-234.
- Dimitrijević, S.* 1979, Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks, u: PJZ III, 1979, 267-341.
- Escedy, I.* 1990, On the early development of prehistoric metallurgy in Southern Transdanubia, Godišnjak XXVII, CBI, 1990, 209-231.
- Garašanin, M.* 1947, Položaj Butmira prema preistorijskim nalazištima u Srbiji. GZM n.s. II, 1947, 1-11.
- Garašanin, M.* 1973, Praistorija na tlu SR Srbije, Beograd 1973.
- Garašanin, M.* 1991, Verspätetes Neolithikum Spätneolithikum und beginnende Kupferzeit In Südosteuropa (Kasni neolit, zakasneli neolit i početak eneolita u jugoistočnoj Evropi), Godišnjak XXIX, CBI 17, 1991, 5-22.
- Grbić, M.* 1956, Butmirska ekspanzija. GZM, n. s. XI, 1956, 237-245.
- R. Hofmann / Z. Kujundžić-Vejzagić / J. Müller / N. Müller-Scheeßel / K. Rassmann,* Prospektionen und Ausgrabungen in Okolište (Bosnien-Herzegowina): Siedlungsarchäologische Studien zum zentralbosnischen Spätneolithikum (5300-4500 v. Chr.). Ber. RGK 86, 2007, 41–212.

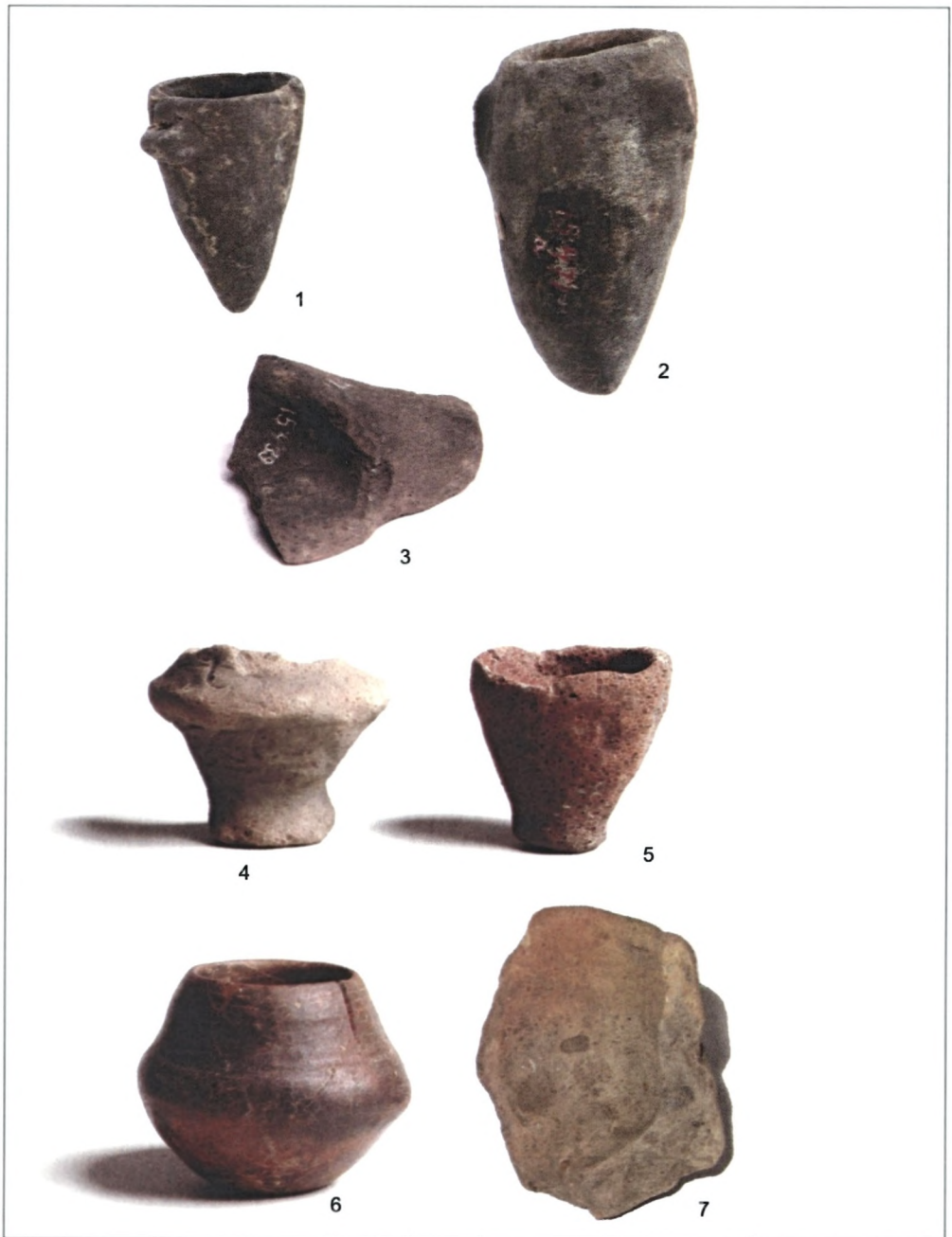
- Hoffmann, R. / Kujundžić-Vejzagić, Z. / Muller, M. / Muller-Schessel, N. / Rassmann, K.* 2009, Arheološka istraživanja naseljavanja centralne Bosne u kasnom neolitu. *GZM* 49/50, 2008/2009, 7-163 (u štampi).
- Jačanović, D.* 2009, Istočnobosanska ili podrinjska varijanta vinčanske kulture. *ČGT* 20, 2009, (u štampi).
- Kajmaković, Z.* 1976, Praistorijski crteži ispred pećine ledenjače. Elaborat „Gornje Podrinje u Doba Kosača“, sv. III, Sarajevo, 1976, 23-34.
- Marijanović, B.* 1981, Ravlića pećina (Peć, Mlini). *GZM* n. s. A, 35/36, 1981, 1-97.
- Marijanović, B.* 1992, Vučedolska kultura na istočnoj jadranskoj obali, *Godišnjak XXX/28*, CBI, 1992,1997, 31-41.
- Marijanović, B.* 2000, Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale. Monografije, sv. 2, Filozofski fakultet u Zadru, Odsjek za arheologiju, Zadar, 2000.
- Perić, S.* 1995, Butmirska kultura, geneza i razvoj. Arheološki institut. Monografija 29, Beograd, 1995.
- Petrić, N.* 1978, Kominikacije u prethistoriji Jadrana. Materijali, XVI, Peć 1978, 21-42.
- Petrović, J.* 1925, Izvještaj o neolitskom naselju u Donjoj mahali kod Orašja na Savi. *GZM* XXXVII, 1925, 137-140.
- Ramović, M.* 1999, Nalazišta ruda zlata, bakra, kalaja, željeza, srebra, olova, žive, antimona i arsena u SR BiH. Radovi, Zenica, 1999, 9-18.
- Srejović, D.* 1967, Danilo-Butmir-Lengyel, *Starinar*, n. s. XVIII/1967, Beograd, 1968,1-10.
- Šljivar D. / Kuzmanović-Cvetković, J. / Jačanović, D.* 2006 Belevode-Pločnik – New Contributions Regarding the Cooper Metallurgy in the Vinča Culture. Homage to Milutin Garašanin, SASA Special Edition, Beograd, 2006, 251-266.
- Zotović, M.* 1978, Uloga reke Drine u širenju Bodrogkersztur i Salcuta grupe. U: Simpozijum „Putevi i komunikacije u praistoriji, Peć 1978.“ Materijali XVI, Beograd 1980, 43-51.

Tab.1 1-8. *Butmir* (iskopavanja 1893-1896),
(foto: T. Mijatović)

Tab.2 1-5. *Butmir* (iskopavanja 1893-1896); 6. *Fortica kod Sarajeva*
(foto: T. Mijatović)

Tab.3 1-5. *Butmir* (iskopavanja 1893-1896); 6. *Tuzla*; 7. *Lug*
(foto: T. Mijatović)

Tab.4 1-6. *Butmir* (iskopavanja 1979);
(foto: T. Mijatović)